

TÜSKÉS TIBOR

A levélíró Németh László

A levél a napló műfaji rokona. Mindkettő dokumentum műfaj, keltezett, naptári pontosságú, személyes jellegű följegyzés. Mindkét írásműnek címzettje van. A levélnek egyetlen személy, a kortárs; a naplónak többnyire az utókor, a közösség, vagy ha más nem, akkor maga a naplóíró, aki idő múltán szeretné kézbe venni följegyzését, és szeretne szembesülni hajdani önmagával.

A levélnek számtalan változata született. Van verses (költői) és prózai levél. Van elküldött (misszilis) és el nem küldött (inmisszilis) levél. Van csak a címzettnek szóló, zárt, és nyilvánosságra szánt, nyílt levél. A nyílt levél egyaránt műfaji kerete lehet tanulmánynak, tudományos értekezésnek és szépirodalmi műnek, novellának, regénynek.

A magánlevelek közlése fölvet egy sor jogi problémát. A levélnek nem kizárólagos tulajdonosa a levél címzettje. A levél közléséhez a levél írójának (jogutódjának) a hozzájárulása is szükséges. Várkonyi Nándor önéletírása¹ azért maradt befejezetlen, és a Kodolányi Jánosról szóló fejezete azért csonka, mert előbb hunyt el a Kodolányi-leveleket a könyvében fölhasználni akaró Várkonyi, mintsem megérkezett volna a jogutódnak a levelek illetve a levélrészletek fölhasználására vonatkozó engedélye. Levélközléskor a magyar szerzői jog szerint a levél íróját (jogutódját) is honorárium illeti meg. Nemrég Somlyó György közölni akarta a már elhunyt Weöres Sándor egyik hozzá írt levelét (egyébként egy olyan folyóiratban, amely nem tud tiszteletdíjat fizetni). Weöres minden bizonnyal honorárium nélkül is hozzájárult volna levele közléséhez. Am Somlyó ezt csak úgy tehette, hogy saját zsebébe nyúlt, és kifizette a tisztes honoráriumot a levélíró Weöres Sándor – özvegyének.²

A levélközlésnek etikai vonatkozásai is lehetnek. A magánlevél két ember közötti intim érintkezési forma. Honnét nyer bárki bátorítást és felhatalmazást ahhoz, hogy akár a címzett, akár a levélíró életében vagy halála után nyilvánosságra hozza két ember személyes titkát? Nincs az efféle publikációban indiszkréción, visszaélés a levéltitokkal? Magánlevelek közlésekor nem csorbul a személyiségi jog holmi közösségi (irodalomtörténeti) érdekekre történő hivatkozással? Nem ok nélkül kéri némely levélíró a címzettől írásának elolvasása után levelének megsemmisítését, elégetését.

*

Németh László levelezésének újabb gyűjteménye van előttem. Az 1914 és 1948 közötti levelezést magába foglaló kötet már 1993-ban megjelent.³ A folytatás, az 1949 és 1975 közötti anyagot tartalmazó három vaskos kötet 2000-ben látott napvilágot.⁴ A levelezésből kiemelhető két önálló fejezet, az írónak Magda lányával illetve Gulyás Pál

¹ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1976.

² Irodalomismeret, 2000. 2–3. sz.

³ *Németh László élete levelekben. 1914–1948*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1993.

⁴ *Németh László élete levelekben. 1949–1975*. I–III. kötet. Osiris Kiadó, Bp., 2000.

lal folytatott levélváltása korábban két önálló munkában vált hozzáférhetővé.⁵ Azok a publikációk az igazán értékesek, amelyek „oda-vissza” tartalmazzák az anyagot, a teljes levélváltást, vagyis mind az író által írt, mind a hozzá írt leveleket közlik.

Németh László számára a levél fontos közlési forma, levelezése szellemi örökségének része. A levél műfajt gyakran használta föl tanulmányok műfaji keretéül,⁶ és szívesen terített papírt asztalán az íráshoz azért is, hogy személyes gondolatait közölje, vagy a levélben hozzá fordulóknak írásban válaszoljon. Csak a butuska, rajongó levelekre, meg a szenvedélyes autogramgyűjtőknek nem felel, ugyanakkor részletes tanácsokkal látja el a tizenhétéves diákot, aki középiskolai tanulmányi versenyre készül, és Németh László drámáiról akar dolgozatot írni.

Annak, hogy ilyen nagy terjedelmű levélanyag maradt meg az író hagyatékában, több oka van. Egyfelől – bár Németh László már a telefon korában élt – a „művinél” fontosabb volt számára a személyes érintkezési forma. Nem írógépen, hanem kézzel írta műveit, és telefon helyett szívesebben nyúlt papírhoz. Minden bizonnyal abban a korban, amelyben faxot, e-mail-t, SMS-üzenetet küldözgetnek egymásnak az emberek, nem keletkeznek ilyen levélgyűjtemények. Másfelől maga is, környezete is sejtette, hogy levelezésére előbb-utóbb a nyilvánosság is igényt tart: jön az utókor, jön az irodalomtörténész, és saját szempontja szerint értékeli, és jön az olvasó, akinek ugyancsak megvannak a maga szempontjai: jobb esetben a művek mélyebb megértésének az igénye, rosszabb esetben a kíváncsiság. Németh a hozzá írt leveleket megőrizte, egy idő után azokat családja tudatosan gyűjtötte, az általa írt levelekhez pedig alkalmankint fogalmazványt, illetve másolatot készített, s azokat is félretette. Harmadik okként azt is figyelembe kell venni, hogy Németh László többször töltött rövidebb-hosszabb időt vidéken, Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, Sajkódon, ahonnan csak levelezés formájában tudott kapcsolatot tartani a külvilággal.

*

Németh László levelezése kimeríthetetlen kincsesbánya: a század magyar irodalmában nincs egyetlen jelentős alkotó, akitől ekkora méretű és ilyen sokszínű, irodalmi és emberi tartalmakban gazdag levelezés maradt volna ránk, és került volna nyilvánosságra. Ezúttal csak az 1949 utáni levelezéssel, annak is a töredékével foglalkozunk, és csupán néhány következtetést mérlegelünk.

Először azt nézzük: mit mondanak a számok? Az 1914 és 1948 közötti időt felölelő kötet 762 levelet tartalmazott; a most megjelent háromkötetes gyűjtemény a mintegy háromezer könyvoldalon a folyamatos számozással a 3838. levélig jut el. Tehát az első 35 év termése 762 levél; a további 27 évből 3076 levél maradt fenn. A szembeütő mennyiségi növekedés oka egyrészt az, hogy Németh László 1945 előtti levelezésének (főként a hozzá írt leveleknek) nagy része Budapest ostromakor elpusztult, másrészt 1949 után családja tudatosan gondozta az író levelezését, megőrizte a hozzá írt leveleket. A 3076 levél az időben (és a három kötetben) így oszlik meg: az 1949 és 1961 kö-

⁵ Németh László: *Levelek Magdához*. TIT Komárom Megyei Szervezete – Új Forrás Szerkesztősége, Tatabánya, 1988. – *Egy barátság leveleiben*. Gulyás Pál és Németh László levelezése. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása, Bp., 1989.

⁶ *Kiadatlan tanulmányok*(1968) c. kötetben: *Levél Kerényi Károlyhoz, Levél Szirmai Károlyhoz, Levél Timár Józsefhez, Levél a szerkesztőhöz, Levél Marx Györgyhez, Levél Olaszországba, Levél egy negyedéveshez, Magánlevél az írói érzékenységről, Levél Tóth Lászlóhoz*.

zötti 13 évből 1008 levél, az 1962 és 1966 közti 5 évből 1110 levél, az 1967 és 1975 közti 9 évből 957 levél. Szembetűnő, hogy a hatvanas évek első felében, öt esztendő alatt ugyanannyi (sőt még több) levél került a gyűjteménybe, mint az előző tizenhárom év alatt, s az is, hogy az írói pálya végén, az utolsó kilenc évben még annyi levél sem keletkezett, mint az előző öt esztendőben. A mennyiségi változásokat az író lét-helyzete magyarázza: a levelezés bőségét a hatvanas évek első felében az, hogy ekkor kapja meg az író munkássága a külső elismerést (a díjakkal, műveinek hazai és külhoni kiadásával), ekkor van időszak, amikor egyetlen nap négy-öt levelet megír; az utolsó években a levelezés megcsappanását pedig az író tudatos visszavonulása és betegsége indokolja, ebben az időben a Németh László-levelek terjedelme is egyre rövidebb lesz.

Jellemző a Németh László által írt és a hozzá írt levelek aránya. Az 1914 és 1948 közötti időt, a 35 évet felölelő kötetben csupán 25 levélíró-t találunk, és a Németh László-leveleknek 86 címzettje van. Ez az az idő, amikor a Németh Lászlóhoz írt levelek nagy része elpusztult. Az 1949 és 1975 közötti 27 évből mintegy 700 (pontosan 659) levelezőtársat ismerünk, és a Németh László-leveleknek mindössze 233 személy a címzettje. A levélírók és a Németh-levelek száma közti aránytalanságnak az oka részben az, hogy az író nem minden hozzá forduló levélírónak válaszolt, részben az, hogy a Németh-levelek címzettjei (illetve jogutódjai) közül nem mindenki bocsátotta közlésre az író levelét. Az „oda-vissza” levélkapcsolatból például szembetűnően hiányoznak Németh Lászlónak Bencze Lászlóhoz, Karinthy Ferenchez, Mészöly Miklóshoz, Ortutay Gyulához, Weöres Sándorhoz, illetve Kodolányi Jánosnak, Sőtér Istvánnak Németh Lászlóhoz írt levelei.

Az új, háromkötetes kiadvány közlés tekintetében követi az 1993-as kiadás alapelveit. A leveleket időrendben, folyamatos számozással közli. De a kiadvány nem filológiai célú közlés, nem követi a levélközlésekre vonatkozó akadémiai előírás szabályait. A kiadványt előszó, Németh Ágnes írása, és utószó, Domokos Mátyás írása fogja keretbe. A levelekhez jegyzetek, magyarázatok járulnak, ezúttal praktikusán, közvetlenül a levelek után, de a korábbi kiadványnál kisebb számban és takarékosabb terjedelemben. A levélközlésekhez mindkét kiadásban mutatók kapcsolódnak a levelek íróiról, a levelek címzettjeiről, valamint névmutatók a levelekben szereplő személyekről. A korábbi kiadvány egységes tárgymutatója ezúttal két részre oszlik: egyrészt a szerzők neve szerinti címmutatóra, másrészt Németh László műveinek mutatójára. Az új kiadvány közli az 1949–1975 közötti levélanyag korábban megjelent főbb publikációinak bibliográfiai adatait is.

*

A levélgyűjtemény publikálói nem ok nélkül adták a két kiadványnak közös címet: *Németh László élete levelekben*. A könyvek épp úgy olvashatók folyamatosan, mint egy regény, és szemelvényesen, ide-oda lapozgatva. Az irodalomtörténészt talán egy-egy személyi kapcsolat, egy-egy „oda-vissza” történet levélváltás, egy-egy téma érdekli jobban; az „egyszerű” olvasó úgy hajol e könyvek fölé, mint egy kút fölé; látja benne az író életét és munkásságát, és az író legszemélyesebb közléseiből és vallomásaiból mélyebben ismerheti meg saját arcát, önmagát.

A levelek szinte fogaskerekeként kapcsolódnak egymásba. Németh László Hódmezővásárhelyről 1949. szeptember 18-án kelt levelét így zárja: „Valószínűleg szeptember végéig maradok, s akkor megyek föl Pestre, anyámhoz-e vagy egy külön la-

kásba: még nem tudom.” (816)⁷ A következő, a Budapestről 1949. október 12-én Pilinszky Jánosnak írt levél első mondata: „Kedves Barátom, megint itt vagyok Pesten, anyám kis lakásában lakom...” (817)

Hogy mennyire egy rejtett és virtuális életrajz húzódik meg a levelezés mélyén, jól mutatja, hogy dr. Lakatos István e levelezés ismeretében állította össze Németh László életrajzi kronológiáját.⁸ A levelekből értesülünk életének történéseiről, utazásairól, vidéki tartózkodásairól, a költözésekről, lakásügyekről, csalódásairól és az elismerés ritka pillanatairól, a „keresetlen pénzekről”, művek elfektetéséről és kitüntetéseiről, betegségeiről és azok legyőzéséről, a magas vérnyomásról, az elzáródó érlemeszesedés tüneteiről, a hipertóniáról, a látászavarokról, melyeket leveleinek egyre rövidülő terjedelme is érzékeltet.

A levelezés híven tükrözi Németh László emberi kapcsolatait, a kapcsolatok idejét és tartalmát, tartósságát vagy pillanatnyiságát, huzamosságát vagy alkalmiságát: mikor és kikkel váltott levelet, mit írt és neki mit írtak levélben? Látjuk anyjához, a „kissé nehéz természetű” özvegy Németh Józsefnéhez való viszonyát, érzékeljük a családi konfliktusokat, „keserédes ízű” kapcsolatát gyermekeihez és feleségéhez – ahogy Németh Ágnes nevezi a családjához fűződő viszonyát –, a családjától történt időleges elszakadás drámáját és a későbbi megbékélés nyugalját. (Németh László és felesége, Démusz Ella kapcsolatáról ugyancsak dr. Lakatos Istvánnak egy másik írása nyomán tudhatunk meg többet.)⁹

Németh Lászlót emberi kapcsolatainak legszélesebb és legszövevényesebb köre a barátaihoz fűzi. A barátságról írja Sárközi Mártának: „ez az egyetlen igazán emberi kapcsolat. [...] Egyedül a barátság az, ami a mienk, lelkünk magasabb köreié. A szép az volna, ha minden más viszonyt is lassan barátsággá tudnánk alakítani; erre vágytam én, de talán csak apámmal és tanítványaimmal sikerült valamelyest.” (840) Pár héttel később Gulyás Pálnénak szinte szó szerint megismétli: „A barátság két független ember viszonya, nem várunk egymástól semmi anyagit, testit, tehát kicserélhetjük gondolatainkat, [...] a barátság: két ember szabad lebegése egymás mellett.” (846) Nemzedéktársai közül szorosan kapocs fűzi Illyés Gyulához: fontos irodalompolitikai lépései előtt vele konzultál; Illés Endréhez, a Révai, majd a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójához: a kiadással kapcsolatos kérdéseket vele beszél meg; Kodolányi Jánoshoz: az 1952-ben kapott József Attila-díjból pénzt küld neki; Veres Péterhez, akivel könyvet cserél, és akivel a fordítás, az anyanyelv kérdéséről vált gondolatot; Sárközi Mártához, a Válasz kiadóhoz, aki házát is eladta, hogy a folyóirat működését biztosítsa. Becsüli vásárhelyi tanártársait (pl. Sipka Sándort); hálás Gulyás Pál özvegyének; szeretettel gondol a mezőszilasi rokonokra. A Pilinszkyhez fűződő kapcsolatának története, jellem és nemiség kapcsolata, a barátság pszichológiai motívumai itt, a levelekben tárulnak föl igazán. A gyűjteményben van egy levél, amelyet Pilinszkynek írt, a 828. számú, amely egyszerre kulcs az *Iszony* megértéséhez, Pilinszky alkatának az értelmezéséhez, vala-

⁷ A hivatkozott levelek sorszámát végig zárójelben közöljük.

⁸ Németh László: *Életrajzi kronológia. 1901–1948.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta dr. Lakatos István. Argumentum Kiadó, Bp., 1997. – Németh László: *Életrajzi kronológia. 1949–1975.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta dr. Lakatos István. Argumentum Kiadó, Bp., 1998.

⁹ Dr. Lakatos István: „Gyermekeimért és érte.” Fejezetek Németh Ella életéből. Új Horizont [Veszprém], 1999. 1–4. szám. Különnyomat is.

mint őszinte önreflexió: kulcs írói és emberi szándékainak a megértéséhez. Itt olvasuk: „Leveledet, ahogy kérted, elégettem.”

Az író szemmel tartja a fiatalokat is, kapcsolatot ápol az utána jövőkkel, figyeli és értékeli teljesítményüket. Azok közül, akik „hív szolgálatban” álltak mellette, a levelezés elsősorban Vekerdi László, Fodor András, Veress Dániel, Domokos Mátyás szerepét emeli ki. Ambivalens érzés fűzte Király Istvánhoz, a Csillag és a Kortárs szerkesztőjéhez: íróként rá is szorult a szerkesztőre, de ki is volt szolgáltatva a marxista irodalompolitikusnak. Egyik levelében ezt a tömör, a kitűnő regényíróra valló jellemzést adja róla: „Ő sokat olvasó, képzett ember, s alkalomadtán, ha kigyúl, van is bizonyos lelkesedés benne. Mellesleg pap-gyerek, a cigánydányádi volt ref. lelkész fia, aki tulajdonképpen nem is olyan merev, mint amilyennek brosúráíróként mutatkozik. De nincs igazi kritikai érzéke; a művek tartalmába szeret bele, vagy attól bokrosodik meg, aszerint, hogy azt kapcsolatba tudja-e hozni valamelyik kedvenc marxista gondolatával.” (1763) A levelezés tanúsága szerint a hatvanas évek második felében jelentkeznek már azok a fiatal irodalomtörténészek is, Grezsa Ferenc, Kocsis Rózsa, Kabdebó Lóránt, akik előítéletek nélkül, a marxista irodalompolitikusoknál és kritikuskoknál nagyobb invencióval foglalkoznak munkásságával, és akiknek tanulmányai vigasztaló, gyógyító írt adnak a haláláig be nem gyógyuló sebekre és el nem maradó támadásokra.

A levelezés tanúsága szerint az író kapcsolatot tart vidéki iskolákkal, a hódmezővásárhelyi, a mohácsi, a pécsi gimnáziumokkal, előadásra hívják egyesületek, tanári közösségek, a szerkesztőségek kéziratot kérnek tőle, kitüntetésekor olvasói gratulálnak neki, pályakezdő szerzők véleményt kérnek írásukra. Ez mind-mind szükség és alkalom a levélíráásra, a válaszadásra. S ha a hozzá küldött kéziratban a tehetség jelét látja, elindítja benne a „problémaőrítő gépet”, és elemző véleményt mond, nem tud lemondani a válaszadásról. Amilyen nagy figyelemmel és tapintattal foglalkozik például Babó Mihály, a nyírmeggyesi református lelkész kéziratával (tizenegy-tizenegy „oda-vissza” levél dokumentálja kapcsolatukat), épp akkora mértékben bosszantja föl az ok-talan kéréssel hozzá forduló, követelőző volt elemi iskolai tanítója, a veseletető hetvenöt éves ember, Borda József, aki kivételezett elhelyezést kér a maga és a barátnője számára a soproni tanítómenhelyben, és aki arra is ráveszi az író, hogy ügyében Aczél Györgynél interveniáljon. (1915., 1932.) Am amikor kérése nem teljesül, még föl van háborodva, és önérzetes levélben rója meg az író. Meg is kapja ezután Németh Lászlótól a megillető választ: „Mert az még rendben van, hogy József bátya egy olyan intézményhez akar kerülni, ahol egyedül lakhat egy szobában, de hogy egy másik hasonló szobába – barátja özvegyét is fel akarja hozatni –, olyan kérés, amelynek a tolmácsolásáért feleségem, amikor meghallotta – engem a szenilis jelzővel illetett. [...] Amiért minderről idáig nem írtam – mégsem ez, hanem a másik kérése, amelyet mint egy ifjú Herkulesre, ennek az elvégzése után kirótt rám, s amit egy soproni nőtitkárja olyasformán fogalmazott meg, hogy végre az őt megillető helyre, a nemzet klasszikusai közé kell emelnünk Borda Jósát, s ha én nem értenék a költészethez, mozgósítsak erre a célra klasszikus műveltségű embereket; ha jól emlékszem, Hegedűs Gézárt és Devecseri Gábort említette.” (2016)

A Németh László-levelek képet adnak az író egyéniségéről, személyiségéről, a műveket létrehozó alkotó emberi és írói arcáról. Németh roppant érzékeny és ellentmondásos alkat. Vállalja, keresi a nyilvánosságot, de irtózik is a közélettől. A támadások, a gyanú, a viták, a harc éppúgy nyomasztja, mint a siker, az elismerés. A tudatos támadások, az eszméit érintő, ellenséges viták, a „működésbe lépett intrika, megtorlás”

éppúgy ingerlik, mint a jószándékú félreértők, az álhívek elfogultságai, a háta mögött suttogó, aggódó és elítélő „barátok” véleménye, kaján öröme. Megírja új regényét, átadja közlésre, elkészül új drámája, benyújtja a színháznak, majd valami apró homokszem kerül a gépezetbe, ezért művét visszavonja. Tudatában van tehetségének, értékeinek („az ország egyik legjobb prózaírója vagyok”), ugyanakkor művei sorsát illetően tele van kétségekkel, aggályokkal. Számára a levél nemcsak a kapcsolattartás, az ügyintézés eszköze, hanem az önvallomás műfaja is. Leveli tele vannak önreflexiók anyaggal, önértelmező megfigyeléssel. „De egyet el kell ismernem magamnak: a tollam és a lelkiismeretem együtt mozogtak. Tévedtem, de nem írtam le olyat, amit igaznak ne hittem volna. Egyszóval: nem tévesztettem meg senkit tudatosan. Ez olyan minimuma az írói és emberi erkölcsnek, amelyből akkor sem engedhetek, ha az életembe kerül” – írja az 1949-es támadások idején (823). Egy évvel később papírra vetett megjegyzése: „nem tudom megállni, hogy szerepeket ne osszak s kritizáljak. Pedig ez vitt a bajba...” (840) A számtalan önkritikus, önironikus megjegyzései közül az egyik: „Az írói foglalkozásban én is mélységesen csalódtam. 19. századi elgondolásokkal léptem erre az útra; – ha nem is a népet a pusztába vezető lángoszlop akartam lenni, de megbízható műszer a nemzet kezében. Ez a foglalkozás azonban méltóságában már a századforduló óta folyton süllyed.” (1364) Ezért mondja fontosabbnak tanulmányírói és drámaírói munkásságát szépirodalmi műveinél, regényeinél. Ezért tartja magát inkább örök tanárnak, mint írónak, művésznek.

Pályáját egészségesnek látja. Csak a kritika állítja szembe gyakran az ifjú gondolkodót a későbbi íróval. Németh vállalja ifjúkori munkásságát, nem tagadja meg a háború előtt írt műveit, és semmiféle „pálfordulást” nem fedez föl írói útján. Személyiségének talán legállandóbb vonása: túlzott érzékenysége, narcizmusa, indulatossága, szenvedélyessége. Sérülékeny alkat. Önmagával szemben állandóan küszködik, súlyos művészi kételyei vannak, önvád gyötri. Már 1949-ben azt írja: „Nem megyek többet emberek közé.” (764) Pár hónappal később az *Égető Esztéről* mondja: „ez lesz az utolsó írásom.” (775) A háború után Vásárhelyen tanár, majd az ötvenes évek közepén mint orvos igyekszik elhelyezkedni. Ekkor írja: „végképp kiebrudalódtam a magyar irodalomból.” (1100) A hatvanas évek leveleiben csaknem minden esztendőben találunk egy ilyen mondatot: „itt az ideje, hogy pontot tegyek írói pályám végére.” (1932) Idézet 1964-ből: „Tavaszi agyvérzésem figyelmeztetés volt azt írás abbahagyására.” (2383) 1966-ból: „én írói pályámat az elmúlt tavaszon lezártam.” (2828) 1967-ből: „A tavaszon abbahagytam az írást.” (2882) „Aki negyvenévi beleölt munka után arra kényszerül, hogy nemzete szellemi életéből kikapcsolódjék, az úgy hiszem, megengedheti a könnyebbséget, hogy az irodalmi életből érkező hangokat (amíg egészen hideg távolba nem kerül tőle) leeressze a füle mellett.” (2985) Egy szó szerint megismételt mondat 1967-ből: „én írói pályámat az elmúlt tavaszon lezártam.” (3080) És tudjuk, hogy közben, ugyanebben az évtizedben még mennyi új, kitűnő tanulmánya és szépirodalmi munkája születik vagy kerül tető alá, valamint hány korábbi munkáját adják ki, fordítják le, illetve mutatják be, és egyre nő elismertsége és megbecsülése.

*

Talán kissé hosszasan foglalkoztunk a levelezés életrajzi vonatkozásaival, de maga a kiadó is ezt kívánta hangsúlyozni, amikor a köteteknek címet adott: *Németh László élete levelekben*. A levelezés néhány további értékét rövidebben taglaljuk.

A levelezés élet és életmű, életrajz és gondolkodásmód, személyiség és alkotás szoros egységét bizonyítja: „életem minden kényszerűségével – iskolaorvosság, tanítás, fordítás, ezzel is azt csinálom, hogy laboratóriummal alakítom” – írja 1954-ben Illés Endrének. (964) Németh László leveleiből értesülünk írói terveiről, egy-egy művének keletkezéstörténetéről, a művekben kifejezésre szánt eszmékről, önértelmezéséről, az elkészült munkák sorsáról, kritikai visszhangjáról, a megjelenés után támadt vitákról. Az *Égető Esztert* már 1949-ben befejezi, de a regény csak 1956-ban lát napvilágot... A *Galileivel* 1953 nyarán elkészült, de a Csillag csak 1955 januárjában közli... *Magyar műhely* címmel már 1956-ban tanulmányt ír, de az írás „kefében marad”... A *Levél egy kulturpolitikushoz – Ha én miniszter lennék* már 1962-ben elkészül, de csak 1986-ban (!) jelenhetett meg... A *Négy újságcikket* már 1965-ben, a bécsi út, a Herder-díj átvétele után megírta, de közlését a Népszabadság nem vállalja, s könyvalakban csak a *Kiadatlan tanulmányokban* lát napvilágot 1968-ban... A *Sorskérdések* kiadása 1989-ig csúszik... A levelekből tudjuk, hogy 1949-ben *Drága jó nyolcadik* címmel regényt, *Mélységek* címmel történelmi regényt tervez. A levelek tájékoztatnak arról, hogy mikor és mit fordít, hogy drámai műveinek (pl. a *Galileinek*) színházi előadása körül mennyi a hazavona. Nagyon fontosak a saját munkáival kapcsolatos megjegyzések. Az *Erzsébet-nap* című drámájáról írja: „ennek az anyagdúsabb drámának is van jogosultsága”. (769) Drámaíró műhelyébe enged bepillantást ez a mondat: „villámgyorsan írom én meg a fejemben egyszer kialakult drámát”. (964) A fordításról mondja: „Eleinte csak pénz-kérdés volt a számomra a fordítás: ma már örömet okoz s leköt.” (852) Az *Irgalom* értelmezéséről a regény lezárásakor az Illés Endrének írt terjedelmes levél tudósít. (2421)

Hogy élet és mű mennyire egy bordában szótt Németh Lászlónál, hogy saját életét is mennyire kívülről tudja látni, álljon itt egy részlet a Gulyás Pálnénak, debreceni szállásadójának 1950-ben, elutazása után, már Hódmezővásárhelyről keltezett, ironikus hangú leveléből. „Ha író lennék, eddig tán már írnám a novellát vagy vígjátékot, mert a kitűnő témákat mégiscsak az élet adja, s ez elsőrendű, soha el nem süttött téma. Komikus hős szorongást kap, ha nem jár az emberek kedvében, de éppen mert ilyen neurotikus alapja van a dolognak, kedveskedései többnyire fonákul ütnek ki. Képzeld el egy bérlőt, aki ennek az asszonymnak a hatáskörébe kerül. Az asszony először ad ki lakást, az albérlő el van ragadtatva a soha nem tapasztalt figyelmességtől. Aztán kezdi sokallni, különösen amikor nem tudja, mit kezdjen vele. A végső kifejlést magára bízom. Csak egy komikus mozzanattal szolgálok hozzá. Az albérlő elutazik, otthon felejtí a zsebkését. A zsebkést el lehetne küldeni neki, ha más lakása lesz, a hős nő azonban egy harmadik személynek küldi el, hogy az újabb, erősen megbízhatatlan személyek közbejöttével juttassa el hozzá. A kés persze nem érkezik meg...” (843)

*

A levelezés fontos és gazdag rétege a korról, fél század magyar szellemi, irodalmi, színházi és politikai életéről rajzolt kép. Az 1949-es államosítás például az íróban az öngyilkosság gondolatát váltja ki, s a vásárhelyi patikusnénak balsejtelmű célzást tesz: „Tessék szíves lenni nekem 1 g-ot abból a *porból*, félretenni...” (805) A korkép sokszínű, a levelek a múlt különféle zugaiba világítanak be, ám mi most csak a szorosabban vett irodalmi és irodalompolitikai jelenségeket nézzük. A Sárközi Mártának írt levelek részletesen tájékoztatnak a Válasz megszűnésének körülményeiről. Kapcsolatát a könyvkiadókkal az Illés Endrének és Domokos Mátyásnak (Szépirodalmi), valamint a Kristó Nagy Istvánnak (Magvető) szóló levelek tükrözik. Az irodalmi folyóiratok kö-

zül a legszorosabb viszony a Csillaghoz és a Kortárshoz fűzte, véleményét a szerkesztőről, Király Istvánról már idéztük. Kétségtelen, Király 1953-tól a közléssel levegőhöz juttatta, de ideológiai szempontú elégedetlenségét is rendszeresen kifejezte, „mint marxista szerkesztő” vitatkozik Németh Lászlóval, aki magát „egy becsületes nem marxista gondolkodónak” mondja, és írásait cenzúrázta. A napilapok közül a legtöbb konfliktusa a Népszabadság szerkesztőségével támad. Már 1962-ben az *Utazás* egyik részletének engedély nélküli, csonkított közlését sérelmezi Rényi Péternek írt levelében. (1809) Amikor 1964-ben Komócsin Zoltán kér tőle írást „a felszabadulás 20. évfordulójára” (2377), elhárítja a fölkérést. (2383) 1966-ban Rényi Péter fölényesen és gorombán közli „Kedves Németh elvtárrsal”: „Igaz, előfordult, hogy visszaküldtük kéziratát, mert nem tartottuk számunkra alkalmasnak.” (2822) A Népszabadság 1966-ban visszaadja *A magyar irodalom jövője* című írását is. A Népszabadságban jelennek meg E. Fehér Pál és Pándi Pál „vitairatai” műveiről. A lapban közlésre szánt írásából szavakat gyomlálnak ki még 1968-ban is. Véleményét a Népszabadságról az ugyanebben az évben Aczél Györgynek írt levélben foglalja össze: „Ebben a lapban jó szót rólam le nem írtak; darabjaimat méltatlan, denunciócikkben támadták; ha valamelyiküknek eszébe jutott, hogy alkalmi cikket kérjen tőlem (karácsonykor, Herder-díj), azt a szerkesztőség sértő módon hajította vissza.” (3226)

Németh László nem óvhatta meg magát attól, hogy kapcsolatba kerüljön politikusokkal. E kapcsolatait a naivitás és a gyanakvás, a jóhiszeműség és a kritikai szemlélet kettőssége jellemezte. Igényt tartott arra, hogy munkáiról vezető politikusok véleményét mondjanak, ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a hivatalos hatalom mindig gyanakvással nézi. „De azt talán mégsem lehet mondani – hogy ezek a furcsa akciók hivatalos támogatás, biztatás nélkül végbemehettek volna” – írja 1961-ben Benedek Andrásnak. (1746) 1949-ben levelet ír Révai Józsefnek, de előbb megmutatja Illyés Gyulának: „el szabad-e küldeni” – kérdezi tőle. (778) A levélhez fűzött jegyzet szerint: „a család úgy tudja, hogy Illyés Gyula nem továbbította”, hanem visszaküldte a szóbanforgó levelet. A hagyatékban talált gépiratos fogalmazvány szerint Németh 1953-ban elküldi Révainak két, megjelent fordításkötetét, valamint a *Galilei* kéziratát annak reményében, hogy a politikus talán támogatja a mű előadását, de a „paksamétára” nem kap választ. Más politikusokkal sincs szerencséje. Amikor 1957-ben Kállai Gyula meghívja, hogy a megalakuló Irodalmi Tanácsban vegyen részt, elhárítja a kérést. Ugyanabban az évben Kossuth-díjjal tüntetik ki, de sem a díjosztó ünnepségen, sem az operaházi díszünnepségen nem vesz részt. A megbecsülés gesztusát arra akarja fölhasználni, hogy „azt a feszültséget, amely a kormány és az íróársadalom nagy része közt fennáll”, enyhítse, s „az írókat kielégítő megoldást” remél – de hasztalanul. (1211., 1212.) Amikor az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalást készít a „népi” írókról, Kállai Gyula őt is fölkéri, hogy tegye meg észrevételeit. Németh nem közli észrevételeit. Hogyan is mondhatna véleményt a szövegről az, akit okatlanul antiszemizmussal, fajelmélettel, nacionalizmussal, a „harmadik út” bűneivel vádolnak?

Tanulságos, amit megtudunk Ortutay Gyuláról egy 1958-ban Németh Lászlóhoz írt levélből – a levél a politikai szervilizmus iskolapéldája. (1343) Elgondolkoztató, amit Németh László ír 1961-ben Mód Aladárnak a vele szemben érvényesített bizalmatlanságról: „Tizenöt év óraadás, fordítói robot, némaság és betegség után azonban hiába beszélek Csehovról, Bolyairól, politechnikáról, még mindig a régi, sztereotíppá vált Spengler, Ortega, harmadik út szavakat hozza vissza a visszhang.” (1745) És nehéz

megrendülés nélkül olvasni az 1961-ben Kádár Jánosnak írt levelet, amelyet Bibó István kegyelmi ügyében intéz a nagyhatalmú politikushoz (1627), és Kádár Jánosnak lényegében elutasító válaszát. (1640)

E problémakörhöz tartozik Németh László és Aczél György viszonya. Ismerjük az utóbbi években hangoztatott vádat a „hatalommal parolázó” íróról. Hangoztatói ezzel nemcsak a saját ellenzéki szerepüket akarják indokolatlanul megemelni, hanem a vád önmagában is hamis. A gyűjtemény a kapcsolatot dokumentáló tíz Aczél György és öt Németh László levelet tartalmaz. (Bizonyára vannak elveszett levelek is.) A levelezésnek van néhány csomósodási pontja. Németh László először akkor ír levelet Aczélnek, amikor 1961-ben a Film, Színház, Muzsikában megjelenik Körössényi János szerencsétlen írása a drámaíró Németh Lászlóról. Az író Aczél Györgyöt le akarja beszélni az ellencikk íratásáról, ugyanakkor segítségét kéri „a felülről jövő ellentmondó sugallatok közt”: dolgozni szeretne, „az egyre jobban érzett társadalmi hiánybetegségben a segítségetekre akarok sietni”; de a műveit érő támadások és félremagyarázások nem szűnnek meg. Másodszor akkor sűrűsödnek meg a levelek, amikor Németh László 1962-ben elkészül az Aczél György fölkérésére született *Levél egy kulturpolitikushoz – Ha én miniszter lennék* című írásával. A száz oldalas tanulmányt elküldi a politikusnak, az írásról több levelet váltanak, Aczél színleg dicséri a tanulmányt, de vitatkozni is akar róla, még pedig egy egész minisztériumi kollégium előtt. Németh megsejti a neki állított csapdát, és elhárítja a tanácskozás, a nyilvános polémia lehetőségét. „Minthogy ez lesz az utolsó írói munkám” – mondja keserűen a tanulmányról Németh László. Erre Aczél megdorgálja („Körülöttem az »akusztika« feltisztult, csak Neked kellene jobb antennáidnak lenni, hogy a Feléd áramló szeretetet, megbecsülést és tiszteletet ugyanúgy fel tudd fogni, mint a közömbösséget...”), és megint kiveti hálóját: „várom távirati értesítéset, mikor beszélgethetünk, és kérdem: küldhetnék-e kocsit érted?” (1947) Aztán évek telnek el, és 1968-ban Aczél ismét levelet ír: a Népszabadság érdekében közvetít, kapacitálja az írot, a lapban közlésre tervezett írásának a szövegén kér módosítást. Ugyanebben az évben Aczél még egyszer jelentkezik: minden bizonnal a *Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése* című terjedelmes tanulmányáról kérdezi az író véleményét. A hagyatékban talált levélfogalmazvány szerint Németh ugyan azt válaszolja: „nem vagyok szakértőjük a politikai beszámolóknak”, ennek ellenére a tanulmányban érintett három fontos kérdésről, a „felépítményről”, a szellemi élet irányításáról és a kritika „terrorjáról” kifejti a dolgot az állításaitól lényegesen eltérő véleményét. Ezt követően a hetvenes évek elején is történik még levélváltás az író és a politikus között, de ezeknek a leveleknek a tárgya többnyire a pusztá udvariassági gesztus, a kölcsönös figyelmesség jele: jókívánság, a könyvküldemény megköszönése, beszámoló egészségről, betegségről, családi eseményekről. Mindebből még a legnagyobb rosszindulattal sem lehet leszűrni azt a véleményt, hogy Németh László a „hatalommal parolázott”, és pálcát törni az író fölött, hogy kiszolgálta a politikát. Szuverén személységét, autonóm gondolkodását mindvégig és minden helyzetben megőrizte.

*

Említettük, hogy a levél műfaj Németh Lászlónál az életmű szerves része, nála a levéldokumentum, az esszé és a szépirodalmi mű homogén egységet alkot. Illyés Gyula írta naplójegyzeteiben: „Kevés az író, akinek levelei egyanyagúak a regényei mondatával. [...] Németh László [...] mondatai tán az aznap leírt tizedik levélben is kelnek úgy útra s haladnak, mint regényeiben. [...] Művei hosszú polcán ezekből az eljövendő kö-

tetekből nem lehet annyi, hogy ne illeszkedjenek műfajzavar nélkül a többihez.”¹⁰ Ez nemcsak a levelek „tartalmából”, gondolati anyagából kihüvelyezhető, hanem megmutatkozik a levelek stílusában is. Németh a fontosabb, terjedelmesebb leveleit mindig gondosan fogalmazza meg, de még az „alkalmi”, „ügyintéző” leveleiben is figyel a kifejezés pontosságára, a megformálás választékosságára, igényességére. Természetesen a levelek stílusa az esszéik kristálytisza előadásmódjához, a gondolat szenvedélyes kifejtéséhez áll a legközelebb. Leveleiben ugyanaz a sugárzó okosság, hajlékonyság, metaforikus előadásmód van jelen, mint tanulmányaiban, „gondolati kísérleteiben”.

Németh László az anyanyelv tudatos használója. Ezt leveleiben leginkább a fordítással kapcsolatos megjegyzései árulják el. A fordítást kezdetben iparnak, rabszolgamunkának, a gályapadon eltöltött időnek tartotta, később laboratóriummá, nyelvi kísérleti műhellyé fejlesztette. „Két orosz könyvet fordítok, s egész karthauzi módra élek” – írja 1950-ben. (853) És még ugyanaz nap egy másik levélben megjegyzi: „Én körülbelül két és fél órát ülök a gép mellett, amíg annyit [tíz oldalt] lefordítok. S szép dolog is így lassított filmben nézni egy remekművet.” (854) A fordítást is alkotómunkaként éli meg: „sose arról van szó, hogy valamit átmásolok, hanem a magyar nyelv egy rejtett rögét pattantom ki.” (934)

Levelei – mint a fenti idézetek is mutatják – tele vannak szemléletes és érzékletes hasonlatokkal, metaforákkal. Néhány találmányra kiválasztott kép, néhány egymást követő levélből: Élethelyzetéről, közérzetéről, álláslehetőségeiről írja 1949-ben Hódmezővásárhelyről: „Ugy érzem magam, mint egy kutya, akinek csak odanyújtják a csontot, s aztán elhúzzák.” (777) Ugyanerről a témáról, ugyanebben az évben, de egy Debrecenben kelt levélben találjuk: „hányódom, mint az a bizonyos ördögszekér”. (800) És amikor a következő évben ismét visszatér szeretett városába, ezt írja: „S mint a golyó, csak Vásárhelyre zökkenek vissza.” (836) S amikor némi reményt lát sorsa megváltozásában, ezt az általánosítást szűri le: „Az ember is olyan, mint a fák, a váza feketé, de néha elborítja a virág.” (850) Amikor egyik olvasója és tisztelője a személyes megismerkedés lehetőségét keresi az íróval, ezzel hárítja el: „az író személyesen is megismerni, ebben van olyasmi, mint amikor a gyermek a tortamázszerű játékot meg akarja kóstolni.” (862) Végül egy önmagára vonatkoztatott hasonlat 1954-ből: „mint a rossz bankót, kivonom magam a forgalomból.” (952)

A képekkel, hasonlatokkal teremt meg nyelvének tömörségét, szépségét. Egy-egy metaforával körülményes és hosszadalmas fejtegetéseket takarít meg és tesz fölöslegessé. 1949-ben írja Hódmezővásárhelyről a családjával megromlott viszonyról: „senki sem apa a maga családjában” (814); és ugyanerről a témáról egy korábbi levélben: „A család mégis nagy dolog; azóta tudom, amióta az enyém elrásokodott.” (809) A metafora rögzült benne, mert egy másik, ugyanezen a napon papírra vetett levélbe is beleiszövi: „Egy elrásokodott család éppolyan biztos halálfaj, mint akár a veserák.” (810) Vannak más visszatérő, kedvelt metaforái. Ilyen az önmagára vonatkoztatott „életfogytiglani fegyenc” képe, illetve a korának jellemzésére használt kifejezés: „társadalmi hiánybetegség”. (1745., 1761.) Egy válaszlevelet indító szép kép: „az ilyen levelekre jobb addig felelni, míg az ember lelkében még ott gyűrűzik a csobbanásuk.” (921)

Az ilyen megilletődött pillanatok persze – valljuk meg – ritkán fordulnak elő Németh László leveleiben. Sokkal gyakrabban szűrődik stílusába az ironikus hang, az önmagát sem kímélő gúny. Szelídebb, lágyabb formájában a humor is jelen van. Ami-

¹⁰ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1961–1972*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 268. p.

kor felesége, Ella és a húga eszpresszót nyitott, írja: „ők megeszik a hasznot minyokban és briósokban”. (826) A gúny keményebb változatát többnyire önmaga ellen fordítja. Sárközi Mártának írja 1950-ben: „Tegnap múltam negyvenkilenc éves, most fordultam be életem, írói munkásságom és házasságom jubileumi esztendejébe. S életem, summájának ezt látom: itt volt és nem köllött. Ha majd már a sírfömliratoknál s a »memoárok«-nál tartanak, tartsa számon ezt a lakonikus összegezést.” (849) Ez a hangnem néha a keserű akasztófahumorig is eljut. Amikor Vásárhelyre megérkezik hozzá csomagban az előzőleg Debrecenben felejtett kés, ezt írja Gulyás Pálnénak önmagára és a halott Gulyás Pálra gondolva: „nyilván, hogy szíven szúrjam magam, s minél előbb melléje feküdjek.” (850)

*

Németh László levelezésének az itt érintett szempontok mellett még számtalan további „metszete” lehetséges. A levelezés kiadásával nemcsak a magyar irodalomtörténet-írás és az olvasók érdeklődése gazdagodott. Aki a huszadik század magyar szellemi életével bármilyen vonatkozásban érintkezésbe kerül, a színháztörténettől a mentalitástörténetig, a politikatörténettől a pszichológiáig, nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen kútfőt talál ezekben a kötetekben. Illő köszönet jár mindazoknak, akik Németh László leveleit valamint a hozzá írt leveleket megőrizték, és azoknak is, akik a kiadást lehetővé tették.

LÁSZLÓ GYULA RAJZA (1960)